

УДК 316.773.4(045)

Л. Г. Конотоп

КОНЦЕПТ І КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ Й РЕЛІГІЇ

Анотація. Стаття присвячена філософському осмисленню співвідношення культури і релігії, їхній взаємодії в сучасному світі. Методологія дослідження взаємовідносин культури і релігії передбачає чіткі дефініції концептуалізації й концепту. В сучасному українському релігієзнавстві відсутні методологічні підходи щодо дослідження релігії, особливостей її функціонування в соціумі. Виявлені базові ціннісні положення щодо культури в її історичному русі, а також розмаїття філософських і релігійних пошуків на різних етапах становлення людства. Концептуалізація являє собою процес інтелектуального кодування ідей, у яких висвітлюється смисл розуміння культури в конкретній мовній сфері. Концепт є результатом індивідуального і колективного пізнання. Концепт містить у собі, по-перше, смисли, які є приналежними до реальності, а по-друге, він відкриває можливості для пошуку та інтерпретації цих смислів. У такому плані неможливо надати концепту якогось універсального визначення. Концепт є таким, який усвідомлюється іншою людиною, якщо та ідея, що міститься в концепті, співвідноситься з досвідом конкретної людини. Висновком є те, що в XXI ст. будь-які «осучаснення» християнства призводять до домінування нетрадиційних релігійних течій і рухів.

Ключові слова: концепт, концептуалізація, філософія, культура, релігія, історія, методологія, соціум, цінності, свідомість, смисли, вивчення.

Вступ

Сьогодення України характеризується розмаїттям політичних напрямів, культурних явищ, релігійних вірувань та ін. Йдеться про необхідність особливої уваги до проблем взаємодії культури з різноманітними сферами сучасного життя в Україні, про необхідність обґрунтування методологічних підходів щодо впливів культури на соціальні процеси, на свідомість людини та її поведінку.

Слід погодитися з думкою сучасної української дослідниці З. Вихованець, що людина, її свідомість знаходяться «на межі» (Вихованець, 2021: 43). Дійсно, сучасність нагромаджує багато проблем і людина починає шукати саму себе в духовному світі. Водночас, з актуальними економічними, геополітичними і соціокультурними проблемами сучасне українське суспільство тягнеться до вирішення релігійних проблем. У зв'язку із цим проблема взаємодії культури і релігії вимагає поглибленого й комплексного підходу, який розкриє точки їхнього перетину, можливості і кордони їх конструктивного впливу на традиції, новації, світоглядні орієнтації людей. Весь соціальний досвід XXI століття є свідченням певних змін у смислах таких концептів, як «культура» і «релігія», що функціонують у науковому, філософському і художньому дискурсах, у практиках повсякдення. Ідеї культуроцентричності й релігійного універсалізму постали моделями пояснення дійсності, особлива увага приділяється ролі релігії в протидії деградації культури. Філософський аналіз концептів «культури» і «релігії» надає можливості для пояснення багатьох процесів у сучасному світі, для протистояння деструктивним тенденціям, які є, у певному розумінні, ознакою сучасних соціумів.

Мета дослідження полягає в осмисленні проблеми співвідношення таких концептів, як «культура» і релігія, у виявленні їхньої ідейної структури, розкритті особливостей формування у релігійних напрямках.

Методологія дослідження

Положення щодо диференціації культурної й релігійної сфер були обґрунтовані у філософії Античності й Середньовіччя. Дослідження концептуальних характеристик культури й релігії є приналежними до XX і XXI ст. Так, важливе місце посідають психоаналітичні інтерпретації (З. Фройд,

К. Г. Юнг, Е. Фромм, К. Хорні). У XIX-XX ст. філософсько-релігійне осмислення опозицій «культура – релігія», «віра – розум» можна зустріти в працях К. Барта, А. Швейцера, Ф. Шляйєрмахера та ін. Співвідношення теології, філософії і релігійної філософії – це предмет досліджень таких мислителів, як Е. Жільсон, П. Тілліх, Ж. Марітен, брати Нібури, П. Тейяра де Шарден, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс.

Окрім того, компаративний аналіз культури й релігії здійснювався в працях Вол. Соловйова, М. Бердяєва, П. Флоренського, С. Франка. Важливим є, що в межах російської традиції філософування співвідношення культури і релігії розглядається як таке, що ґрунтується на ідеї всеєдності й розгортанні сутності Софії Премудрості в світі. Безперечно, це – не повний список дослідників, які висвітлювали вищезазначену проблему, але слід наголосити на відсутності системних досліджень у межах сучасної української філософії й українського релігієзнавства. Існує нагальна потреба спеціального дослідження специфіки концептів «культура» й «релігія», їх змістовного наповнення.

Результати

Саме концепт як такий містить у собі образний, понятійний і аксіологічний елементи. Концептуалізація являє собою процес інтелектуального кодування ідей, у яких висвітлюється смисл розуміння культури в конкретній мовній сфері. На нашу думку, необхідно розрізняти концепти «природні», тобто такі, які є приналежними до конкретної культури, а також концепти «запозичені», тобто такі, які привнесені з інших культур, з іншої мовної традиції, з іншої філософської традиції. Концепт є результатом індивідуального і колективного пізнання. Концепт містить у собі, по-перше, смисли, які є приналежними до Реальності, а по-друге, він відкриває можливості для пошуку та інтерпретації цих смислів. У такому плані неможливо надати концепту якогось універсального визначення. Концепт є таким, який усвідомлюється іншою людиною, якщо та ідея, що міститься в концепті, співвідноситься з досвідом конкретної людини. Концепт також обов'язково містить у собі ціннісний потенціал. Отже, структура концепту – це образ (візуальний, тактильний, смаковий), поняття і цінність.

Доба Нового часу характеризується «входженням» філософських концептів у різноманітні дискурси – політичні, релігійні, правничі, більшою мірою, приваблювали як такі, що віддзеркалювали тогочасну спільноту. Концепт указує не тільки на сприйняття «життєвого світу», «життєвого простору», але й на чуттєві, ціннісні аспекти людини і соціуму. Безперечним є те, що концепт містить як раціональні, так й ірраціональні характеристики. Ірраціональний зміст концепту чітко корелює з природою несвідомого, чуттєвого. Концептуальна наповненість також дозволяє розкрити ціннісні, світоглядні установки людини, національні та соціальні характеристики. Концепт акумулює образний характер мови. Концепт – це понятійно-образний конструкт, який обернений на індивідуального або колективного Іншого, він створює образно-смыслову схему, яка дозволяє зрозуміти явище. Загалом, концептуалізація – це когнітивна функція формування в колективній або індивідуальній свідомості абстрактних цілісних мовних одиниць, які кодують смисл того або іншого феномену. Іншими словами, концептуалізація – це процес створення концепту і в цьому процесі дійсність «згортається» у концепт. У європейській думці ХХ-ХХІ ст. концептуалізація ідей культури і релігії має два головних напрями. По-перше, йдеться про редуціонізм, коли той досвід сакрального, який був накопичений завдяки релігійним практикам і був осмислений теологією, описувався суто секулярною мовою філософії культури і культурології. По-друге, йдеться про метафізичні теорії, у межах яких реалізується синтез пантеїстичного і теїстичного розуміння природи сакрального як непроясненого змісту конкретно-історичних культурних форм релігійного досвіду. Концептуалізація ідей культури і релігії у християнській філософії демонструє закономірне відхилення думки від догматичного богослов'я в зв'язку з реалізацією і обґрунтуванням головної християнської цінності – ідеї свободи. Так, наприклад, культура в російській традиції філософування має сакральну основу. Окрім того, культура розглядається – по-перше, як свободний, творчий процес, який нагадує людині про її недосконалість, яку в свободі, творчості, вільному виборі людина й долає, а по-друге, культура є єдиним видом діяльності людини, яка поєднує, підносить людину до рівня Божественного.

Концепт «релігія» розкривається в працях В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Булгакова, П. Флоренського в таких аспектах, як практика, одкровення, гнозис, свобода, вибір. У такий спосіб, заперечується усвідомлення релігії як моралі або системи догматів і на перший план виходить розкриття релігії як суто містичної практики людини, практики, яка повністю орієнтована на досягнення цілісного, гармонійного стану єднання з Абсолютом, який обумовлює Буття. З іншого боку, наприклад, протестантська традиція привносить у зміст концепту «релігія» фундуочі смисли: «граничний інтерес людини» (Тілліх, 1995: 122-123) і «ціннісний центр людського буття» (Нібур, 1989: 45). Такий підхід розширює поняття «релігія» до включення в його зміст сфери почуттів (поняття «релігійні почуття»).

Концептуалізацію, на нашу думку, можна висвітлити наступним чином – це когнітивна процедура формування абстрактних, змістовно цілісних мовних одиниць або в індивідуальній, або в колективній свідомості, й які здійснюють кодування смислу того чи іншого феномену. Іншими словами, концептуалізація й є створенням концепту. У цьому процесі концептуалізації реальність як така перетворюється на концепт і в цьому аспекті концептуалізація виступає як засіб для описування дійсності.

Слід також зазначити, що в європейській думці ХХ-ХХІ ст. можна виділити два стратегічних напрями філософської концептуалізації ідей культури і релігії. Так, початок доби Нового часу або в період екстенсивного модерну культура усвідомлювалася, у більшій мірі, утилітарно. Саме в цей час відбувається секуляризація свідомості людини Нового часу. Парадигма теїзму змінюється на парадигму деїзму, у межах якої людина з розгортанням власної суб'єктивності постає головною діючою особою, яка має чітку мету щодо «привласнення» природи, скидання з неї флюору таємничості й містики. Головна мета – це підкорення природи. У багатьох текстах цього періода фігурують слова «відкриття», «розгляд», «вияви» та «прояви». Аналіз головних положень ідеї культури Нового часу дозволяє стверджувати про існування «класичної» моделі культури. У цьому зв'язку необхідно виділити якісні характеристики цієї моделі історії, а по-друге, це – описування феномену культури завдяки природничим термінам. По-третє, прийняття самої культури відбувається в межах гуманізму й раціоналізму, по-четверте, інтерпретації самої культури мають епістемологічно-експансіоністський характер, тобто кожна окрема культура тлумачиться в межах філософської традиції Західної Європи.

Обговорення

Релігія виступає як частина певної культурної традиції, але частково вона є вкоріненою у неосажному. У західноєвропейській філософії існує дві традиції філософування. Перша традиція – це ідея щодо секуляризації Божественного (матеріалісти, фройдисти, атеїстичний екзистенціалізм). Відповідно до такого підходу, структура феномену «культура» містить у собі наступні смисли – від доби Античності культура була антиномією природи, релігії, цивілізації; доба Ренесансу сприяла тому, що культура починає усвідомлюватися в рамках буття людини. Хоча, на нашу думку, таке усвідомлення закінчувалося на рівні різноманітних гасел й тільки. Тобто людина проголошувалася вінцем творіння, але далі – порожнеча. Доба Ренесансу не мала тих «механізмів», які існували в Середньовіччі, «механізмів» як зробити людину духовною. У кінці ХІХ – поч. ХХ ст. культура набуває негативних конотацій, сприймається як щось примарне, штучне, як те, що завуальовує альтернативну реальність. Друга традиція філософування прагнула відшукати альтернативні шляхи побудови метафізичної картини світу, у якій було би нетеїстичне описування Бога. Отже, релігія розглядалась тільки в догматичному вченні, з якого й відбувалася експлікація смислів для побудови структури ідеї «релігія». Щодо структури самої релігії, важливо

відзначити, що завдяки поширенню ідей Просвітництва, релігія починає сприйматися як суто моральний закон. У теоріях З. Фрейда і Е. Фромма релігія виступає як певний комплекс тих невротичних станів, які є вкоріненими в культурі, а також є результатом психічної немічності людини перед її інстинктами, які повинні бути прикриті світоглядом і культурними нашаруваннями.

У неklasичній філософії й філософії атеїстичного екзистенціалізму релігія постає соціокультурною і світоглядною надбудовою, яка, знову-таки, повинна «прикрити» проблеми життя людини, зокрема – проблеми вибору, самотності, непорозуміння з іншими людьми, «закинутості до світу» (С. Кіркегор) та ін. Що стосується релігійної філософії культури ХХ-ХХІ ст., то для осмислення культури і релігії, вона прагне їх розкрити завдяки системі цінностей, образів та почуттів. Таке відхилення від раціонального і понятійного ґрунту має назву «клінамену» (Епікур). Філософський «клінамен» – це, фактично, відхід від тих догм і нормативів, які вважаються загальноприйнятими. В такий спосіб, релігійна філософія переміщує і культуру, і релігію до сфери таємничого і сакрального. У сьогоднішній й відбувається трансформація філософсько-релігійних традицій, їх паралельне існування з офіційною християнською догматикою. Розгортання «клінамену» як одного з головних принципів релігійної філософії призводить до відходу від офіційної доктрини церкви і обумовлює певну автономність релігійних філософів, які, водночас, залишаються в межах релігійної традиції як такої. Слід наголосити, що філософський «клінамен» як базова рушійна сила старогрецької філософії, навіть, у межах самої релігійної традиції, стимулює ідейну автономію релігійної філософії від офіційної догматичної позиції. Необхідно також підкреслити, що філософія релігії відрізняється від релігійної філософії й теології тим, що, по-перше, філософія релігії використовує філософські концепти, категорії, терміни, критичний підхід; по-друге, філософія релігії не переслідує проповідницькі цілі, а її завданням є філософська інтерпретація і філософська аргументація різноманітних релігійних понять, змістів, смислів, аспектів.

Висновки

В результаті дослідження питання про те, що, насправді, є характерним для сучасної культури: реанімація християнства або наростання його кризи, ми дійшли висновку, що твердження деяких українських і західних авторів про відродження християнства у сучасній західній культурі не має реальної основи. Доказом цього є численні прояви кризи традиційного християнства у культурі постмодерну. Найбільш яскравим проявом кризового стану сучасного західного християнства є процес секуляризації, який все ще поглиблюється. Секуляризаційні процеси в сучасній західній культурі настільки всеосяжні, що західні теологи не тільки визнають їх, але й намагаються примирити християнство і секуляризацію, внаслідок чого виникають різні варіанти секулярного християнства, в якому не залишилося нічого християнського, тобто йдеться про перетворення християнства на псевдохристиянство.

Разом із тим, секулярне, адаптоване до постмодерної культури, християнство не може бути духовною опорою людини і тому воно тісниться нетрадиційними релігійними рухами, які завойовують дедалі більше послідовників. Вплив нехристиянських культів, з одного боку, і падіння авторитету християнства в сучасній західній культурі, – з іншого є настільки значними, що уможливають твердження про те, що західна культура перестає бути християнською. Отже, найглибша криза сучасного західного християнства проявляється в тому, що воно остаточно втрачає провідну роль у духовній сфері культури постмодерну.

Розглянувши трансформації релігії у культурі постмодерну, ми дійшли висновку, що ці трансформації реалізуються у напрямі пошуків їхньої інтеграції. Аналіз конкретних форм синтезу релігії і культури в добу постмодерну дозволив зробити обґрунтований висновок про те, що їхні інтеграційні процеси не тільки не призведуть до подолання кризи християнства в культурі постмодерну, але тільки сприятимуть її наростанню. Руйнівність інтеграції культури і релігії проявляється, перш за все, у тому, що дослідження різних форм синтезу культури і християнства виявляє його можливість лише за умови, що релігія підмінюється релігійною філософією. Це пояснюється тим, що інтегрувати традиційне християнство, в основі якого знаходяться певні догмати, та культуру, для якої характерними є інноваційність, відсутність непорушних авторитетів творчі прагнення, неможливо.

Не випадковими є йпошуки можливостей щодо інтеграції науки і релігії. У той самий час, оскільки науку і релігійну філософію ріднить, те, що у основі лежить раціональність й у обох переважає дух інновації, їх синтеза цілком можлива. Разом з тим, було обґрунтовано, що спроби інтеграції науки і християнства зумовлюють його раціоналізацію, яка обумовлює перетворення християнства на псевдохристиянство і призводить до наростання його кризи через такі обставини: по-перше, домінування раціональної компоненти в сучасному західному християнстві призводить до заміни віри, яка є основою традиційного християнства, розумом. По-друге, експансія розуму в християнське віровчення неминуче тягне у себе пантеїзацію християнства, оскільки лише свавілля людського розуму, який вступив у суперечність з догматами християнства, могло призвести до ототожнення Бога з природою. З іншого боку, оскільки пантеїзм з його ідеєю безособового Абсолюту байдужого до людини, набагато ближче до природничої картини світу, ніж традиційне християнство, то пантеїзація християнства, в кінцевому рахунку, породжує зневіру і атеїзм, доказом чого є історія західної культури, в якій на зміну пантеїзму прийшов деїзм, що знаходився біля джерел атеїстичного світогляду. По-третє, проникнення розуму в сучасне західне християнство уможливило вільну інтерпретацію положень християнського віровчення, що вже призвело, з одного боку, до виникнення величезної кількості псевдохристиянських сект, а з іншого боку, до постулювання представниками протестантського модернізму

необхідності герменевтичного підходу до Біблії, тобто йдеться про можливість того, що кожна людина матиме своє християнство. У сукупності ці обставини призводять до нескінченної плюралізації світоглядних орієнтирів, що підриває віру у кожній із них.

В результаті дослідження питання про продуктивність інтеграції культури і релігії для подолання кризи західного християнства дозволяє говорити про те, що спроби синтезу культури і релігії, науки і християнства роблять християнство нежиттєздатним, і тому воно все більше витісняється на периферію духовного життя суспільства, оскільки справжнє християнство як таке перестає існувати і трансформується у псевдохристиянство.

Список літератури

1. Reinhold Niebuhr. *Theologian of Public Life*, ed. By L. Rasmussen. – L., 1989. – P. 45-89.
2. Вихованець З. С. Модель соціальної відповідальності як форма взаємодії суспільства і держави / З. С. Вихованець // Вісник Національного авіаційного університету. Серія:

Філософія. Культурологія. – Вип. 1 (33). – К.: НАУ, 2021. – С. 40-44.

3. Тиллих П. Систематическое богословие / П. Тиллих. – Том 1,11, части 1, 11 и 111. – Спб: АЛЕТЕИЯ, 1998. – 493 с.

4. Тиллих П. Христианство и встреча мировых религий / П. Тиллих. Избранное: Теология культуры. – М.: Юрист, 1995. – 480 с.

References

1. Vykhovanets, Z.S. 2021. "Model sotsialnoi vidpovidalnosti yak forma vzaiemodii suspilstva i derzhavy" [The model of social responsibility as a form of interaction between society and the state]. *Visnyk Natsionalnoho aviaitsiynoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Kulturolohiia, Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy. Cultural Studies*, 1(33): 40-44.

2. Tillich, P. 1995. "Khristianstvo i vstrecha mirovykh religiy" [Christianity and the meeting of world religions]. In *Izbrannoe: Teologiya kultury, Selected: Theology of Culture*. Moscow: Iurist.

3. Tillich, P. 1998. *Sistematicheskoe bogoslovie [Systematic theology]*. 11 vols. Vol. 1. Spb: ALETEIYA.

4. Reinhold, N. 1989. *Theologian of Public Life [Making of Modern Theology]*. Edited by L. Rasmussen. Minneapolis: Fortress Press.

Л. Г. Конотоп

КОНЦЕПТ И КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ: МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ И РЕЛИГИИ

Аннотация. Статья посвящена философскому осмыслению соотношения культуры и религии, их взаимодействию в современном мире. Методология исследования взаимоотношений культуры и религии предполагает четкие определения концептуализации и концепта. В современном украинском религиоведении отсутствуют методологические подходы относительно исследования религии, особенностей ее функционирования в социуме. Выявлены базовые ценностные положения о культуре в ее историческом движении, а также разнообразие философских и религиозных поисков на разных этапах становления человечества. Концептуализация представляет собой процесс интеллектуального кодирования идей, в которых освещается смысл понимания культуры в конкретной языковой сфере. Концепт есть результат индивидуального и коллективного познания. Концепт включает в себя, во-первых, смыслы, принадлежащие к реальности, а во-вторых, он открывает возможности для поиска и интерпретации этих смыслов. В таком плане невозможно предоставить концепту какого-либо универсального определения. Концепт является осознаваемым другим человеком, если та идея, содержащаяся в концепте, соотносится с опытом конкретного человека. Любые «осовременивания» христианства приводят к доминированию нетрадиционных религиозных течений и движений.

Ключевые слова: концепт, концептуализация, философия, культура, религия, история, методология, социум, ценности, сознание, смыслы, верования.

L. Konotop

CONCEPT AND CONCEPTUALIZATION: METHODOLOGY FOR THE STUDY OF CULTURE AND RELIGION

Introduction. The article is devoted to the philosophical understanding of the relationship between culture and religion, their interaction in the modern world. **The methodology** for studying the relationship between culture and religion presupposes clear definitions of conceptualization and concept. In modern Ukrainian religious studies, there are no methodological approaches to the study of religion, the features of its functioning in society. **The main task of the article** is to reveal the features of the relationship between culture and religion in their historical movement. Various stages of their relationship are revealed. The main **research methods** are: interdisciplinary, dialectical, historical, non-confessional. **Research results** are the basic value propositions about culture in its historical movement, as well as the variety of philosophical and religious searches at different stages of the formation of mankind, are revealed. Conceptualization is a process of intellectual coding of ideas that highlight the meaning of understanding culture in a particular language area. The concept is the result of individual and collective cognition. The concept includes, firstly, the meanings that belong to reality, and secondly, it opens up possibilities for the search and interpretation of these meanings. In this regard, it is impossible to provide the concept with any universal definition. A concept is perceived by another person if the idea contained in the concept correlates with the experience of a particular person. The **discussion** leads to the fact that the dynamics of the movement of culture is decisive for the development of society, while religion, to a certain extent, can have negative consequences. **Conclusions.** Any "modernization" of Christianity leads to the dominance of non-traditional religious currents and movements.

Keywords: concept, conceptualization, philosophy, culture, religion, history, methodology, society, values, consciousness, meanings, beliefs.